

Драгана ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА БОЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се, применом концептуалне анализе развијене у оквиру когнитивне лингвистике, разматра концептуализација бола у српском језику, која се – због инхерентне динамичности овог непријатног осећаја – најлакше препознаје у глаголима (уп. *болети*, *пати* /*ce*/, *пробадати*, *пећи*, *раздирати*, *кидати*, *ломити*, *гребати* и др.; уп. БОЛ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ, БОЛ ЈЕ ФЛУИД, БОЛ ЈЕ ВАТРА, БОЛ ЈЕ ЕЛЕМЕНТАРНА НЕПОГОДА и др.). Већина глагола која се користи у дескрипцији физичког бола учествује и у казивањима о душевној патњи, а правац ширења њихове полисемантичке структуре безмало је закономеран (од телесног према духовном, уп. ПСИХИЧКИ БОЛ ЈЕ ФИЗИЧКИ БОЛ). Запажено је да су изворни домени физичког бола знатно бројнији, а да се душевни бол поима пре свега као угрожавање од стране другог, непријатељског бића, или елементарне силе која нарушава унутрашњу равнотежу.

Кључне речи: концептуализација бола, појмовна метафора, глаголи бола.

1. Уводне напомене

Бол је неизбежан пратилац свих живих бића. Овај непријатни доживљај део је свачијег искуства, али његова комплексна природа не дозвољава олаке генерализације када је у питању одређивање самог појма бола, па ни његових појединачних манифестација. Наиме, посматрање и

---

* Текст је преуређена, скраћена и за *Предавања* прилагођена верзија рада који је с истим насловом објављен у: *Структурне карактеристике српског језика*, Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), књига I (уредник Милош Ковачевић), 335–349, Крагујевац: ФИЛУМ (2012).

тумачење бола као искључиво телесне сензације било би некомплетно, јер физички бол неминовно утиче на душевно стање човеково, као што и психички бол често води физичкој патњи.

Када говоримо о болу, говоримо о неком облику (изразито) непријатног искуства које перципирамо као физиолошки и/или духовни догађај. Ово осећање није једноставно описати, зато је говор о болу најчешће метафоричан, а енкодирање, тј. разумевање саговорникових исказа захтева висок ниво емпатије. То значи да онај коме исповедамо свој бол мора имати развијену метафоричку компетенцију; од њега се очекује да разуме модалитете описаног бола, па зато – да би се постигла комуникативна хармонија – метафорично представљање бола тежи да буде и сликовито и разумљиво, због чега се ослања на добро познате метафоре. Ове метафоре по правилу су обликоване према моделу агресије, јер се бол примарно доживљава као „оно што напада субјекат“, а „нападач / агресор“ може имати различите облике (бол је *човек / животиња / природна сила* и сл.), већ у складу с природом осећаја који изазива.

Један од најважнијих циљева говорења о болу и описивања тог осећаја јесте смањивање интерперсоналне дистанце, од чега зависи и успешна борба против бола (нпр. различити облици стручне и/или емпатијске подршке, лечење акутног, хроничног, психичког бола и др.). Ипак, бол је тешко верно исказати, и то „услед личног печата који има и психолошког доживљаја који никада у потпуности не може бити подељен са другима“ (исп. Бугарски и др. 2003: 46).

Пошто бол доживљавамо као делатну силу унутар организма¹, појава глагола у описима његових различитих манифестација није неочекивана. Стога, ако су, према Витгенштајну, границе језика истовремено и границе нашег света, нећемо много погрешити уколико кажемо да глаголи у чијим значењима препознајемо појмовне метафоре помоћу којих разумевамо осећај бола осветљавају главне линије концептуалног отиска овог тегобног осећања.

¹ Иако се бол увек јавља у организму, а не изван њега, о њему се често говори као о непријатељу или непожељном страном телу или ентитету који прети, долази и напада *споља*. Бол је опасан *уљез*, те се, у зависности од начина испољавања и учинка који производи, концептуализује као антропоморфан или зооморфан организам, или се, пак, зато што човека доводи у беспомоћан положај, поима као разорна природна сила. Настојећи да бол верно осликамо језиком, посежемо за оним речима које су кадре да представе радње и процесе чије су карактеристике најближе нашој представи о начину настанка, облику јављања и учинку бола. Дакле, нема сумње да управо природа бола призива употребу глагола, и то не без разлога. Наиме, инхерентна особеност бола јесте *динамичност*. Одсуство динамике, покрета и промене укинуло би саму могућност његовог постојања. Бол тек из кретње добија ону негативну енергију којом угрожава свог носиоца.

2. Различита лица бола

Рећи само „боли ме” / „осећам бол(ове)” значи дати врло штур податак о пуком присуству бола, зато је очекивано да искази којима се описују болна стања буду информативно богатији. У њима најчешће налазимо неки податак у вези са локализовањем, интензитетом и природом бола. Отуда глаголе често прати прилошка одредба за место (уп. јако ме *гребе у грлу*, *чупа ме у стомаку*, *пробада ме у леђима* и сл.), а атрибути уз именицу *бол* имају функцију ближег карактерисања ове непријатне сензације (нпр. *оштар*, *туп*, *изненадан*, *упоран*, *јак ... бол*). Иако је осећај бола свима познат, није га лако описати. Говор о болу прате ослушкивање унутрашњег стања и бирање речи којима би се, понекад варљиве, особености тог мучног стања што тачније оцртале.

Семантички односи међу блискозначницама лексеме *бол* (*пробад*, *грч*, *тиштање*, *севање*, *мука*, *тегоба* и др.; уп. Лалевић 2004) откривају прототипичан сценарио бола као угрожавања / рањавања људског бића од стране непријатеља. Стога се наше испитивање концептуализације бола у српском језику, у коме смо, поред великих описних речника српског језика (РСАНУ, РМС, РСЈ), користили примере из Корпуса савременог српског језика Математичког факултета у Београду (*СрпКор*), највећим делом својим ослања на уочавање концептуализације бола уписане у значењску мапу глагола бола.

Осећај бола примарно припада сфери физиологије. Трпе га сви живи организми, мада је само човек кадар да о овом осећају и говори. Ипак, говорити о болу значи ставити на озбиљну пробу своје изражајне способности², јер варијетети болних стања и њихов индивидуалан доживљај утичу на различите лексичке изборе.

Физиолошке аспекте бола тешко је разлучити од психолошких, чак и из угла медицине. Међународно удружење за испитивање бола (The International Association for the Study of Pain, IASP) дефинисало је бол као

²Колико је тешко описати бол показује и лексикографска дефиниција у Речнику САНУ, којом се овај осећај уопштено карактерише као „непријатан” (уп. РСАНУ: *непријатан* 1. а. који изазива осећај непријатности, неугодности. 2. а. који не пружа, не изазива задовољство, не причињава ужитак. 4. лош, рђав, негативан.), те, мада је употребљеном атрибуту тешко наћи алтернант, с обзиром на то да се ради о једном од најважнијих узроковача људских страхова и сваковрсних патњи, вероватно да би се већини говорника српског језика као матерњег овакво објашњење, на први поглед, учинило недовољно одређеним, или чак еуфемистичким. Ипак, дефиниција коју овде наводимо не одступа много од општеприхваћене, утемељене на медицинском испитивању бола и болних стања, уп. РСАНУ: **бóл** 1. непријатан осећај због повреде или поремећаја у организму; осећај физичке патње; – Осјети страшну бол у нози, у руци, у читавом тијелу (Кол. 1, 29). 2. а. непријатно душевно осећање, душевна патња; туга, жалост. – Више нисам могла савладати боле срца свога (Мил. М. Ђ. 25, 78).

„непријатно сензорно и емотивно искуство повезано с актуелним или потенцијалним оштећењем ткива или описано у односу на такво оштећење” (исп. Спасојевић/ Брегун Дороњски 2008: 37).

Примат физиолошког бола над психолошким је природан, јер сензорно искуство, будући да већ по рођењу подразумева прва сазнања појединца о свету, претходи психичком. Не упуштајући се у осетљивост семантичких разлика какве постоје, на пример, у енглеском језику, у коме запажамо значењске преливе и диференцијацију у употреби блискозначница *feeling* и *emotion*³, уочавамо да у српском језику не постоје лексеме којима бисмо могли прецизно разлучити осећај физичког бола и бола као душевне патње (Миливојевић³ 2007). Разлози за то свакако леже у двогубој природи концепта осећања уопште, па и осећања бола, које се читује и у значењима речи *осет*, *осећај*, *осећање*, *осетити*, *осећати* и сл. Стога би ово семантичко развође било немогуће оваплотити употребом нпр. речи *осет* (бола), у значењу физиолошког бола, спрам речи *осећај* или *осећање* (бола) са значењем психичког бола, јер ове лексеме, једнако као и глаголи *осећати* (*се*) и *осетити* (*се*), својом вишезначношћу потврђују претходна запажања о филогенетском, а потом и о значењском првенству физиолошког над психолошким.

Стога ћемо у овом раду, који нужно подразумева повезивање и прожимност оба концепта бола, под сензацијом бола подразумевати физички осећај бола, а под психичким болом емоцију бола, која може бити и последица физиолошке патње, али и различитих доживљаја, утисака и начина поимања човековог окружења. У том смислу треба разлучивати, с једне стране, физичке реакције човекове на оне спољне подражаје на које појединац не може да утиче, а с друге, психолошки условљене реакције на збивања, понашање других људи и сл., која се могу разнолико тумачити, па отуда и изазвати различите емоције, међу којима и бол.⁴ Због тога К. Оутли скреће пажњу на могућност сагледавања емоција у светлу процена, јер „ако један догађај сведочи о томе да се неки наш циљ или интерес позитивно одвија, доживљавамо позитивну емоцију, на пример срећу. Ако неки догађај омете неки наш интерес, доживљавамо негативну емоцију... Емоција је, дакле, посебан начин размишљања о неком догађају. Ништа

³ Опширније разматрајући непоклапање ових двају концепата, А. Вјежбицка запажа да се ни у енглеском – а ни у другим језицима који су преузели реч *емоција* – не може говорити о *емоцији глади / жеђи, већ само о *осећају* / *осећању* глади / жеђи, што показује да и језик поставља јасну вододелницу између физикуса и психе (исп. Вјежбицка 1999: 24).

⁴ Семантичким метајезиком А. Вјежбицка на следећи начин представља прототипичан сценарио физичког бола: *боли* (*ме*) – ако се нешто лоше дешава у нечијем делу тела; – та особа осећа нешто у том делу тела; – она (та особа) не жели то да осећа; – ја нешто слично осећам сада (у делу X свог тела) (Вјежбицка 1999: 43, фн. 3).

није ни добро ни лоше’, каже Шекспиров Хамлет, „већ га [наша] мисао чини таквим” (Оутли 2005: 69).⁵

Да глаголи имају значајну улогу у концептуализацији бола, јасно показују значењски односи међу лексемама као што су, нпр. *жигати*, *жигнути*, *пробадати*, *пробости* и именица *жиг*, *пробад* и сл. Свим поменутих глаголима именују се агресивне радње (пробадање, ломљење, уништавање и сл.), али неки од њих, које сврставамо у примарне глаголе бола, својим основним значењем указују на појаву бола уопште (*болети*, *патити* /*ce*/, *мучити* /*ce*/ и сл.), док се другима манифестације бола уже спецификују (нпр. *штрецати*, *штрецнути*, *жигати*, *жигнути*, *бридети* и др.).

Наведене глаголе обједињава значење „осећати / трпети / имати болове”. Основна значења, као и код глагола *болети*, односе се на физички бол, а секундарна, и то не код свих, на душевни бол. Запажамо да се глаголи којима се именује појава неспецификованог бола (*болети*, *патити*, *мучити* и сл.), као и они који тек својим фигуративним значењима указују на облике наношења бола (нпр. *ломити*, *сламати*, *уједати*, *чупати* и сл.) једнако употребљавају приликом описа физичке и душевне патње, док су глаголи у чијим лексикографским дефиницијама уочавамо специфичније осликан физички бол, нпр. *жигнути* = *осетити бол у виду жига, пробаде, севање*, *жџцати* = *пробадати, жигати, болети на махове* и сл. уобичајенији у контекстима у којима се говори о физичким тегобама (уп. осећати жигове, пробаде, просеве и сл.; РСАНУ: жиг 4. (обично у мн.) *оштар, краткотрајан бол у неком делу тела који се обично понавља, пробад*).

Већина глагола који се тек захваљујући својим фигуративним значењима сврставају у глаголе бола денотирају облике агресивног деловања и/или наношења повреде. Повреда је најчешће изазвана наглим, силовитим, неартикулисаним кретњама, притиском, деловањем какве природне силе (ватре, воде, звука, светлости) или живог бића (човека или животиње), уп.: *Изненада га је ичепео бол. Ујела га је за срце. Тутњало му је у глави. Притискала га је велика мука* (разг.).

Сценарио бола јесте сценарио сукоба. Будући да су за сукоб неопходна најмање два актера чије делање производи какво дешавање, могли бисмо рећи да је бол догађај који подразумева два актера – нападнутог и нападача, при чему је први пасиван (трпилац), док је други активан (агресор): БОЛ ЈЕ РЕЗУЛТАТ АГРЕСИВНОГ ДЕЛОВАЊА НЕПРИЈАТЕЉА.

⁵Значај евалуативног момента у формирању емоција уочио је још Аристотел, а педесетих година прошлог века прихваћен је и у модерној психологији (Оутли 2005: 68–69, 117–144). Ово гледиште јасно кореспондира са ставом А. Вјежбицке да се различите емоције, па и психички бол, могу експликовати путем канонских исказа утемељених на семантичким примитивима (*желеети*, *осећати*, *ја*, *догађати* (*се*), *чинити/радити*, *не*, *добар*, *лош* и сл. исп. Вјежбицка 1999: 42), при чему се емотивни бол, једнако као и физичка сензација бола концептуализују као негативни осећаји.

У српском језику доминирају два метафоричка сценарија бола. Први је ослоњен на метафору садржатеља – ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ БОЛА⁶ (физички бол: ДЕЛОВИ ТЕЛА СУ САДРЖАТЕЉИ ЗА БОЛ; психички бол: ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ПСИХОЛОШКЕ ЕНТИТЕТЕ, уп. Кликовац 2004: 219, СРЦЕ / ДУША ЈЕ ЧОВЕКОВО ЕМОТИВНО СРЕДИШТЕ, СРЦЕ / ДУША ЈЕ САДРЖАТЕЉ ПСИХИЧКОГ БОЛА), док се према другоме бол поима као антагонистички ентитет (БОЛ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ), и то, као живо биће или непријатељска сила која се, зависно од природе и модалитета овог осећања, везује за различите агенсе и начине угрожавања човековог бића (БОЛ ЈЕ ВАТРА, БОЛ ЈЕ ЗВУК, БОЛ ЈЕ ФЛУИД и сл.; уп. Бонч Осмолowskaја 2009: 114–116). У првом случају угроженост непријатним осећајем доживљава се као нежељени процес који се одиграва унутар човековог тела (уп. схема садржатеља):

(1) ... усред колоне корачала је и певала на сав глас и Ала Махмуда не би ли некако превазишла тај оштар бол у стомаку (СрпКор2013; Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул, 1984).

Душевна патња такође се доживљава као унутрашњи, обично дифузан бол који обухвата цео психолошки „простор”, или је пак усмерен на центар човекове осећајности – срце (нпр. *У души* му је тешко. „Кад *срце* заболи, мисао је крива...” и сл.), мада се изрази типа „с болом у срцу” и сл. често разумевају као квазилокализовани, јер се одредба места може гдекад и изоставити, заменити или додатно локализовати предлошко-падежном конструкцијом у *души* (уп. с болом у срцу / у души, с болом у срцу и у души):

(2) Она га погледа са једним страховитим болом у души што зна да неће имати смелости да му опали шамар, као што никад никоме није смела... (СрпКор2013; Растко Петровић, *Са силама немерљивим*, Београд: Нолит, 1977).

(3) ...са тешким ранама и у срцу и души и данас се сећам мојих из гимназије (СрпКор2013; *Политика*, 03. 09. 2008).

Мада непријатељ (чак и када човек сâм ради против себе) припада концепту не-ја, поимање бола као антагониста или непријатељске силе није контрадикторно метафори садржатеља пошто се бол доживљава као телу (или души) стран ентитет, уљез. Бол је антагонистички актант, те се никад

⁶ Метафора садржатеља носи обележје ауторефлексивности, јер се унутрашње дејство бола перципира, често и пажљиво послушкује, а потом описује као трпљење насртаја непријатеља чије је поље агресивног деловања омеђено границама телесности. Такав бол најчешће је локализован, усмерен на одређени део тела (нпр. *Притиска ме* у грудима. и сл.), мада може обузети и читаво тело, тј. сезати до крајњих граница садржатеља, нпр.: Недостајало јој је даха, снаге; срце јој се задржавало и причињавало огроман бол у целом телу... (СрпКор2013; Бранимир Ћосић, *Два царства*, Београд: СКЗ, 1928).

не изједначава с актером (објектом) кога напада, већ се његово деловање – без обзира на правац из кога долази – доживљава као агресија која има последице *унутар* тела. Отуда се, паралелно с метафором садржатеља, бол схвата и као екстерна сила / нападач, при чему се његова разорна природа не мења: БОЛ ЈЕ УДАРАЦ, БОЛ ЈЕ АГРЕСИВАН ПОКРЕТ УПРАВЉЕН ПРЕМА ОБЈЕКТУ, БОЛ ЈЕ СИЛОВИТ КОНТАКТ С НЕПРИЈАТЕЉЕМ / ХВАТАЊЕ И АГРЕСИВАН ПОКРЕТ ОД ОБЈЕКТА:

(4) ...чисто осећа како јој се срце чупа и снага распада – да све то није због тога што полази за недрагог, већ да је због другог нечег... (СрпКор2013; Борисав Станковић, *Нечиста крв*).

Поред тога, метафоре БОЛ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ и ТЕЛО ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА БОЛ, у складу с истакнутом динамичношћу овог осећања, генеришу један од базичних концепата бола – БОЛ ЈЕ ЕНТИТЕТ КОЈИ СЕ КРЕЋЕ:

(5) Како ћу ти казати? Боли, ево 'вако. Ту почне, па хода бол, да простиш све хода ... (СрпКор2013; Иво Андрић, *Травничка хроника*).

(6) Боли ли вас само на том месту [лекар мисли на вратни пршљен]? – Не, понекад мало сиђе, спушта се све до плећке (разг.).

Модалитет и јачина бола у непосредној су вези с природом покрета који га изазива. Покрет може имати два смера: *према* објекту (притискати / притисак, пробадати / пробој, бости, убадати / убод, уједати / ујед) и *од* објекта, када га препознајемо у следећим радњама: *кидати*, *откидати*, *кидање* / *откидање*, *штипати* / *штипање* и др.). Агресивност и јачина бола у потоњем случају испољавају се и у хватању једног дела објекта / тела и/или његовом одвајању (*откинути*, *исећи*, *чупати*, *ишчупати*). Патња која настаје као резултат таквог деловања условљава дубоку укорененост појмовне метафоре БОЛ ЈЕ МУЧИТЕЉ / ЗЛОСТАВЉАЧ, а препознајемо је у употреби великог броја глагола (нпр. *кињити*, *мучити*, *ломити*, *тишити*, *притискати*, *давити*, *скрхати* и сл.), који се паралелно користе у описима физичког и психичког бола:

(7) Ја сам као сломљена и не могу да пишем (СрпКор2013; Милутин Ускоковић, *Дошљаци*, Београд: Народно дело, 1932).

(8) Притисак у души, који ју је тиштао од јутра, а можда и свих ових дана, излио се сузама и нестало, али она је наставила да плаче (СрпКор2013; Мирослав Поповић, *Судбине*, Београд: Дерета, 1994).

(9) Био се од жалости као скрхао. Сео је ту на праг туђе куће, као да се био некуд изгубио, заувек (СрпКор2013; Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, Антологија српске књижевности: Учитељски факултет).

Веома фреквентни придеви у функцији атрибута уз именицу *бол* јесу антоними *оштар* и *туп*⁷, што указује на склоност апстраховања нападача и фокусирање на опис настанка повреде, тј. на деловање оружја којим се позледа наноси. Овај метонимијски концепт обично у први план истиче хладно оружје чије сечиво *убада, пробада, сече, реже* и сл. (нож, бодеж, сабља, мач и др.).

У описима физичког бола наведени концепт подржава појмовна метафора БОЛ ЈЕ ПОЗЛЕДА УБОЈИТИМ ОРУЖЈЕМ. Глагол *сећи* указује на средство наношења бола, а путања бола је путања оружја. Пошто се као субјекат наношења бола обично јавља други човек или сâм бол, као интерни непријатељ оличен у предмету којим се радња – која је узрочник бола – врши, концептуализацију психичке позледе покреће најпре метафора ДУХОВНИ БОЛ ЈЕ ФИЗИЧКИ БОЛ, а потом и аналогија према типу физичког бола приликом рањавања хладним оружјем, тј. оштрицом ножа: ПСИХИЧКИ / ФИЗИЧКИ БОЛ ЈЕ ПОЗЛЕДА УБОЈИТИМ ОРУЖЈЕМ: .

(10) Напротив, са годинама и са старошћу јављало се све чешће: увек иста *црна пруга која мине грудима и пресече их нарочитим, добро познатим болом* из детињства, који се јасно разликује од свих *мука* и *болова* што их је доцније живот доносио. Склопљених очију везир би тада чекао да *црно сечиво прође и бол умине*. (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).

(11) Осетио сам *оштар бол*, као да ме је неко убо ножем. Сада се осећам неупоредиво боље... (СрпКор2013; *Политика*, 13. 06. 2007).

БОЛ (ФИЗИЧКИ / ПСИХИЧКИ) ЈЕ (РАЗЈАРЕНА) ЖИВОТИЊА. Начин испољавања бола често се доводи у везу с позледама које обично наноси животиња или човек коме се приписује бестијално понашање (нпр. *уједати, грести, гребати, раздирати* и сл.). Употреба глагола у чијим семантичким слојевима препознајемо животињу као вршиоца радње указује на јачину бола, неравноправан положај трпиоца, а понекад и на изненадност болних напада (уп. *направити повреду зубима, рилицом; ранити*):

(12) Хтела сам вечерас да ти учиним, али не могу, *раздира ме*, боли ме (СрпКор2013; Марио Варгас Љоса, *Авантуре неваљале девојчице*, Београд: Лагуна, 2008, превела Љиљана Поповић).

⁷ У РМС читамо: **џштар** 1. који својом танком ивицом добро сече, реже; супр. туп. – Маказе [су] биле оштре. Макс. Туп. 2. који има шиљаст врх, шиљат. – Није у боју од мједи оштре пао. М-И. 3. а. који изазива јачу хладноћу или свежину, веома хладан. б. који изазива јаке пробади, који се јако осећа. – У прсима и плећима осећа оштар бол. Ћос.; **туп** 1. који није довољно наоштрен, с којим се тешко реже, сече, тестери, брије и сл. 6. фиг. б. који тишти, који се непријатно осећа, пригушен, потмуо, непријатан (о болу). – По целом телу осећала је тупе болове, али највише је тиштао прст са кога јој ... мати беше стргла прстен, његов прстен. Ћос.

БОЛ ЈЕ ЗВУК: *Тутњало / пиштало / зујало му је у глави* (разг.). Звук може бити извор, проузроковач бола, обично у ушима или у глави (*тутњати, бубњати*), а такође се може јавити и као пратилац бола у другим деловима тела, нпр. у стомаку (*крчати, кркљати* и сл.). За наведене глаголе карактеристично је да се изузетно ретко јављају у описима психичке патње, и то у оквиру уметничке метафоре (уп. прим. 13):

(13) Старац је купио рибу и мрмљао: – Лепотице, бол ваш не чујем (СрпКор2013; Антоније Исаковић, *Трен 2: Казивања Чеперку*, Београд: Просвета, 1983).

(14) Нешто је унутар њега крчало и ломило се, али држао сам га довољно дуго, и на крају ме је обухватио оном читавом руком (СрпКор2013; Владимир Арсенијевић, *У потпалубљу*, Београд: Рад, 1994).

БОЛ ЈЕ ВАТРА: *Пече ме у грлу / стомаку*. Дланови су му *бридели* од плескања. *Пеку* ме његове речи (разг.). Различита болна стања која искуствено везујемо за деловање ватре, врелих предмета или других извора јаке топлоте доживљавамо као повреду која *гори, пече, пржи, жари, бриди, жеже* и сл. Ова метафора чешће се везује за телесни, а нешто ређе за психички бол, у чијем опису учествује мањи број глагола типичних за поимање повређивања ватром:

(15) ...и потом ми залепила такву шамарчину да ми образ и данас, после 50 година, још бриди (СрпКор2013; *Политика*, 27. 05. 2007).

(16) Киселина расквасила окрастале уснице па боли и пече (СрпКор2013; Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул, 1984).

(17) Иако их пораз, а још више начин на који су га доживели пече, не морају много ни жалити нити се стидети... (СрпКор2013; *Политика*, 06. 09. 2000).

БОЛ ЈЕ ФЛУИД. Ову метафору одликују експанзивност и непредвидљивост. Незаустављивост водене стихије представља погодан оквир за пресликавање динамичних промена болних регија:

(18) Постепено сам сазнавао шта се десило, и бол ме је потапао, као да је тиха вода надлазила, и док је још била до чланака, узнемирено сам мислио на страх пред сутрашњим очајањем (СрпКор2013; Меша Селимовић, *Дервиш и смрт*).

(19) Бол преплави Винстоново тело... Он овог пута затвори очи (СрпКор2013; Џорџ Орвел, *1984*, Београд: Југославија, 1977).

(20) Талас бола се повуче скоро истом брзином којом је и наишао (СрпКор2013; Џорџ Орвел, *1984*, Београд: Југославија, 1977).

Метафора флуида уклапа се у слику бола као експанзивног зла над којим човек нема контролу. Семантика глагола *ширити (се)*, која уз значење *размицања, распростирања*, има и значење *чинити да нешто настане у већим размерама, да узме маха* (РМС 4. б), корелира са сли-

ком стихије. Отуда и глаголи *потapati*, *надолазити* и др., фигуративно употребљени у наведеном одломку из Селимовићевог романа, сликовито допуњавају *плиму* бола, док се *осека* овог осећаја препознаје у потоњем примеру, ексцерпираним из дела Џ. Орвела. Овај концепт активан је и у колоквијалном језику, па се често чује да се „бол шири у правцу Х”, да је бол „преплавио читаво тело”, да се „бол повлачи” и сл. Човек обухваћен болом је давленик, а неугрожени делови тела су делови копна до којих водена стихија (тј. бол) није допрла.

Појмовне метафоре ДУШЕВНИ БОЛ ЈЕ ФИЗИЧКИ БОЛ и ПСИХИЧКА ПОВРЕДА ЈЕ ФИЗИЧКА ПОВРЕДА препознајемо не само у многим исказима који се могу чути у колоквијалном језику (уп. *Повредио се* маказама. *Повредили су* је његови поступци.), већ и у значењима именице *патња* и глагола *патити*, која се – иако их лексикографске дефиниције дате у РМС везују за преживљавање физичког, али и душевног бола – у преовлађујућем броју случајева реализују у казивању о психичком трпљењу (уп. *патња*, *патити* 2.а, 2.б, 5).⁸

Учинак бола сагледавамо као резултат каквог *чињења* управљеног против објекта (БОЛ ЈЕ ФИЗИЧКА / ПСИХИЧКА ОЗЛЕДА), а то чињење се, у складу са типом бола, концептуализује као напад голим рукама (*гушити*, *давити*, *вући* и сл.), оружјем (*пробадати*, *сећи*, уп. антропоморфни концепт бола), канцама, зубима, рилицом (*гребати*, *уједати*, *растргати*, *кидати* и сл.; уп. зооморфни концепт бола); уз то, у улози нападача често се јавља природна сила (уп. *Тресе* ме грозница. Трагична вест га је *уздрмала*. Страшно *се потресла*. и сл.):

(21) Кораци се убрзаше и постадоше тврди, а празнина се нека увуче у груди и остаде ту да *дави*, да *гуши* (СрпКор2013; Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул, 1984).

(22) Њега је *потресла* смрт овог младића кога је као дечака извео из његове сиротиње у Улцињу... (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).

Потоњи пример показује да се психолошки може наудити не само наношењем повреде (ране), већ и избацивањем из равнотеже (*потрести*, *пољуљати*, *уздрмати* и сл.), јер ПСИХИЧКА СТАБИЛНОСТ ЈЕ ФИ-

⁸РМС: *патња* ж бол, мука (обично душевна). – Искапио [је] горки калез патње до дна. *Шен*. Он је ишао тешко и настојао све више да отупи према патњи. *Кал*. *патити* несврш. 1. (од чега) а. *имати* какву болест, боловати; *трпети* јак физички бол, *мучити* се. – Не зна чалма шта пати глава. *Н. посл*. Вук. Много [је] патио од главобоље. Матош. б. *фиг*. *имати* какво негативно својство, какав недостатак, ману. – Његов начин компоновања [романа] пати од механичког нагомилавања авантура. *ЛМС* 1949. 2. а. *осећати* морални, душевни бол, *патњу*. – Зар можемо стати кад нам душа пати? *Змај*. б. *осећати* бол због туђе жалости, *муке*, *несреће*. – Више [је] патио од њезиних суза него од погibli хајдучке. *Тур*. 5. (прел.) *чинити* да ко *трпи*, *мучити* (кога), *задавати* бол (коме). – Патила је [маћеха пасторку] глађу и голотињом. *Н. прип*. Вук. ~ *се бити* изложен *патњама*, *мучити* се.

ЗИЧКА СТАБИЛНОСТ. Зато се психолошки проблеми доводе у везу са субјективним осећајем губитка равнотеже⁹, несигурношћу, нестабилношћу и са непредвидивим реакцијама индивидуе, које могу бити поуздан знак неуравнотежености и лабилности.

Један од могућих узрочника смањене стабилности може бити бол. Стога се душевни бол концептуализује и као РУШИЛАЧКА ПРИРОДНА СИЛА (уп. ЧОВЕКОВО ДУШЕВНО / ПСИХОЛОШКО ЗДРАВЉЕ ЈЕ СТАБИЛНА ГРАЂЕВИНА, БОЛ ЈЕ ДЕСТРУКТИВНА СИЛА). Деструктивност бола распознајемо по силовитом уништавању духовне вертикале, речју – психолошких ослонаца човековог бића:

(23) ...наша прва сусетка, која је у својој седамдесет и петој години још била права и чврста, тек незнатно уздрмана после мужевљеве смрти претходне зиме... (СрпКор2013; Раде Кузмановић, *Глу Пак*, Београд: Чигоја штампа, 2002).

(24) Јер, у себи и испод своје спољашње пргавости, хоџа је био тешко потресен због несреће која се приближавала (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).

3. Закључак

Анализа примера из Корпуса савременог српског језика открива различите изворне домене бола: *живо биће* (другог човека као непријатеља, животињу), *убојите предмете*, *звук*, *ватру*, *воду* (флуид), *елементарне силе* (земљотрес, олују). Несумњива је необична разуђеност ових домена, што указује на следеће:

- (1) безмало читаво окружење човеково поима се као потенцијалан извор бола, а то говори о осећању угрожености и несигурности човековој (без обзира на бројна средства одбране од бола којима се у ХХI веку окружио);
- (2) физички бол изазивају многи (различити) агенси, док се узрочником психичког бола сматра, пре свега, други човек (секундарни узрочник су елементарне силе);
- (3) бол асоцира на динамичне и деструктивне догађаје;
- (4) бол једнако (а често и једновремено) угрожава физичку и духовну егзистенцију човекову.

⁹ Нестабилност има изразито негативан предзнак у свим доменима (уп. *нестабилан* мир, ~ курс валуте, ~ влада, ~ терен и др.), јер упућује на опасност од сваковрсних облика пропадања, неуспеха и регресије. Слично овоме, глагол *пољуљати* и попридевљени партицип *пољуљан* (уп. *пољуљана* економија, ~ углед, ~ рејтинг и сл.) указују на непоузданост и упозоравају на могућ распад структуре.

У глаголима којима се описују болна стања налазимо отиске бола и препознајемо учинке деловања деструктивних сила супротстављених човеку, његовом здрављу, благостању и душевном миру. Већина глагола која се користи у опису физичког бола учествује и у казивањима о душевној патњи, а правац ширења њихове полисемантичке структуре безмало је закономеран (од телесног према духовном). Примат имају типични глаголи бола (*болети*, *патити* /се/, *мучити* /се/), затим они који подразумевају живо биће као непријатеља који позледу наноси рукама, оружјем (човек) или канцама, рилицом, зубима (животиња): *ударити*, *давити*, *гушити* (се), *притискати*, *ломити*, *пробостити*, *сећи*; *ујести*, *гребати*, *раздерати*, *кидати* (се) и сл. (БОЛ ЈЕ НЕПРИЈАТЕЉ, БОЛ ЈЕ ЗЛОСТАВЉАЧ; БОЛ ЈЕ ПОЗЛЕДА УБОЛИТИМ ОРУЖЈЕМ; БОЛ ЈЕ /РАЗЈАРЕНА/ ЖИВОТИЊА).

У дочаравању телесне и душевне патње није необична паралелна употреба глагола којима се описује начин понашања флуида у садржатељу: *ширити* (се), *надолазити*, *преплавити* и др. (уп. *Преплавио га је бол* → /физички, психички, нпр. туга / очај и сл.). Међутим, занимљиво је да се за психички бол, као циљни домен, осим по изузетку, не везују глаголи који гравитирају појмовној метафори БОЛ ЈЕ ЗВУК (*крчати*, *зујати*, *пиштати*, *кркљати*, *тутњати*, *бубњати*). Такође су ретки глаголи из круга метафоре БОЛ ЈЕ ВАТРА који равноправно учествују у описима физичког и психичког бола (*нећи*), док остали указују само на физички осећај бола (нпр. *бридети*, *жарити*, *палити*, *горети* и сл.). С друге стране, психички бол се концептуализује као резултат деловања елементарних сила, најчешће земљотреса или олује (БОЛ ЈЕ ЗЕМЉОТРЕС: *уздрмати*, *протрести*, *пољуљати* и др.; БОЛ ЈЕ ОЛУЈА: *кришити*, *рушити*, *ломити*, *сламати* и др.).

То нас упућује на закључак да су (а) изворни домени физичког бола знатно бројнији (живо биће, материја, звук, ватра), (б) а да се душевни бол поима пре свега као угрожавање од стране другог, непријатељског бића, или елементарне силе која нарушава равнотежу. Ширина изворних домена физичког бола открива свест човеку о крхкости тела, док се као примарни узроковачи душевног бола препознају непожељна чињења човеку блиских бића (други човек, ређе животиња, тј. човек који се понаша попут животиње, уп. *ујести*, *кидати*) или природне непогоде (нпр. земљотрес, олуја: *пољуљати*, /с/ *рушити*, *сломити*), чиме се осветљава социјална утемељеност духовног бола и у језик уписана спознаја о слабости човековој пред непознаницама властите душе и неумољивим силама природе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бонч Осмоловскаја и др. 2009:** A. Bonch-Osmolovskaya, E. Rakhilina, T. Reynikova, Conceptualization of Pain: A Database for Lexical Typology, *LNAI* 5422, 110–123.
- Бугарски и др. 2003:** V. Bugarski, Z. Todorovski, D. Vuković, Psihološki doživlјaj bola, *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja* XI/4, 45–48.
- Вјежбица 1999:** A. Wierzbicka, Emotional Universals, *Language Design 2. Journal of Theoretical and Experimental Linguistics*, Ed. J. de Dios Luque Durán, Granada: Universidad de Granada, 23–69.
- Драгићевић 2010:** Р. Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Кликовац 2004:** D. Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Лејкоф и др. 1991:** G. Lakoff, J. Espenson, A. Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Лејкоф/ Џонсон 2003:** G. Lakoff, M. Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Миливојевић 2007:** Zoran Milivojević, *Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- Оутли 2005:** K. Outli, *Emocije: kratka istorija*, Beograd: Clio.
- Спасојевић/ Брегун Дороњски 2008:** С. Спасојевић, А. Брегун-Дороњски, Показатељи постојања бола код новорођенчади, *Медицински преглед* LXI/1–2, Нови Сад: Српско лекарско друштво, 37–42.

ИЗВОРИ

- Лалевић 2004:** Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, [fototipsko izd. 1974. god.], Beograd: Nolit.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XIX), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–).
- РСЈ 2007:** *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.
- Клајн/ Шипка 2008:** Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- СрпКор 2013:** *Корпус савременог српског језика* (СрпКор), верзија СрпКор2013, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, 2013. <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>> 10. 10. 2012; 15. 04. 2018.